

Таццяна Кабржыцкая

Мікола Хмяльніцкі

Эла Дзюкава

Мінск

Мастацкая парадыгма ўсходне- і заходнеславянскіх этнакультурных канцэптаў “попел”, “папялушка”, “папяліды”: ад фальклору да літаратуры

У тлумачальных слоўніках беларускай, украінскай, польскай моў месціцца вельмі блізкае семантычнае нападзенне лексемы “попел”, зрэшты, падобныя і фанетычныя афармленні самога паняцця: *попел* (бел.), *попіл* (укр.), *popiół* (польск.). У рускай мове эквівалентам названай лексемы з’яўляецца лексема *зола*. У “Толковом словаре” Ул. Даля, “Этимологическом словаре русского языка” М. Фасмера дэфініцыя *попел-пепел* пазначана як “южн.” і “западн.”¹. Сапраўды, у мове паўднёвых і заходніх славян – балгараў, чэхаў, славенцаў, сербаў і харватаў, лужычан прысутнічае слова, сугучнае стараславянскаму *попел-пепел*. У рускамоўным асяроддзі слова *пепел* нясе на сабе прыкметы ідыястылю, з’яўляючыся пэўным архаізмам. У беларускай, украінскай, польскай мовах лексема *попел* гучыць у камунікатыўным працэсе і па сённяшні дзень як нарматыўная, адзіная агульнапрынятая. У той жа час зварот да рэтраспектыўнага разгляду функцыянавання слова дазваляе ўбачыць яго шматлікія праявы ў жыцці продкаў славян і іх мастацкае ўвасабленне, зафіксаванае ў творчасці народа і пісьменнікаў.

Прыцягваюць увагу два тлумачэнні, змешчаныя ў слоўніку Ул. Даля. З кораня *пепел* выводзяцца словы *пепельница*, *пепелище*, зместа-

¹ Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля, Москва 1982, т. 3, с. 30; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*: В 4 т., Москва 1987, т. 3, с. 234.

вае напаўненне якіх сёння ўспрымаецца як своеасаблівае. Першае *Пепельница* – *сосудец, урна, ваза, кубшинный горшок с теплом сожженного покойника* не мае нічога агульнага з сучасным разуменнем *попелніцы*, як прадмета ўтылітарнага прызначэння, якім карыстаюцца курыльшчыкі цыгарэт. Другое *Родное пепелище* – *наследованный от отца или от предков, дом, жилище, место, земля* раскрывае прыём ўзнёсла-паэтычнай, эмацыянальнай перыфразы, іншамоўлення. У абодвух выпадках сэнс слова раскрываецца праз апеляцыю да ведаў пра даўнія звычаі і вераванні продкаў. У першым выпадку – язычніцкі абрад спальвання трупаў. У другім – апора на культ *печи* як аднаго з асноўных сакральных сімвалаў славян-язычнікаў. У абодвух выпадках праступалі праявы, уласцівыя масавай свядомасці насельнікаў славянскіх зямель дахрысціянскага часу, абумоўленыя падобным калектыўным побытам людзей. На геакультурнай прасторы славян-язычнікаў існаваў абрад спальвання памерлых продкаў, як звычайны акт, у якім выяўлялася этнічная самабытнасць насельнікаў, форма вернасці заповітам роду. І найперш прыведзеныя сказы адлюстроўваюць памяць пра продкаў: *попел* у прыкладах не ўспрымаецца як вынік пажару, а сведчыць пра абрад пахавання ці месца, дзе быў *агонь жыцця* пэўнага аб'яднання, гурту людзей. Пасля прыняцця хрысціянства практыка крэмацыі, якую не падтрымала царква, афіцыйна адыходзіла ў мінулае. Аднак у сваёй гаспадарчай дзейнасці, у побыце этнасы славян яшчэ доўга захоўвалі многія культурныя традыцыі. Асобныя праявы язычніцтва ў сямейна-бытавым жыцці народных мас працягвалі функцыянаваць і функцыянуюць яшчэ і дагэтуль. Непасрэдна ці ў мадыфікаваных формах яны адлюстроўваліся ў архаічных вераваннях.

Хрысціянства праз царкву далучыла людзей да Бога, Бібліі, ідэі зямнога і Нябеснага Іерусаліма. Аднак асобныя элементы навакольнага жыцця заставаліся для людзей па-ранейшаму пашанаванымі. Візантыйская культура не прапанавала сваіх адпаведнікаў адносна славянскіх сімвалаў жыццёвых субстанцый, такіх як агонь, зямля і інш. Язычніцкае светаўспрыманне іх увайшло ў падваліны ментальнасці этнасаў, шмат якія жыццёва-гаспадарчыя рэаліі станавіліся крыніцай паэтычных матываў, вобразаў, стымулявалі творчае мысленне славян.

Паказальнымі з'яўляюцца назіранні па тэматычнай лініі *печ-попел* у тэкстах народнага эпасу, створаных на тэрыторыі культурнага пагранічча народаў усходніх і заходніх славян. Спынімся найперш на традыцыйным жыллёвым будынку ўкраінцаў, беларусаў, палякаў – народаў, што аселі на сумежных тэрыторыях. Унутраны інтэр'ер у ім

вызначаўся тыпалагічнай еднасцю, тып планавання такога збудавання нават атрымаў назву ўкраінска-беларускага. Зразумела, у хаце, паводле сваіх шматлікіх практычных функцый, галоўнае месца належала печы. Па дыяганалі ад яе гаспадары ладзілі параднае месца – чырвоны кут, *покуць*. Рытуальна покуць лічыўся самым галоўным месцам у хаце: *Посаджу батька на покуті* (П. Чубінскі), ці *Беларусь на куце ў хаце сваёй села* (Янка Купала). Рытуальнае значэнне мела і печ. У свядомасці славян, як пішуць навукоўцы, *печ* многія вякі працягвала ўспрымацца як *другі алтар*, як святое месца². Печ праз вякі звязвалася ў жыцці людзей з сімвалам моцнай сям’і, мацярынскага першапачатку, непарушнасці роду. Вера, традыцыя былі знітаваны з маралю. Каштоўны вопыт продкаў адлюстроўваўся ў фальклоры, прытым вельмі тонка, павучальна, але без назойлівай дыдактыкі, дасціпна, з гумарам, часам праз дадатковыя, прыхаваныя алузіі. Разнастайныя мастацкія знаходкі народных аўтараў па распрацоўцы тэматычнай лініі *печ-попел* прасочваюцца на прыкладзе казак, легенд, прыказак.

Відавочна, сярод фальклорнага эпасу найбольш паказальным можа лічыцца прыклад гісторый пра Папялушку, персанажа чарадзейных казак сюжэтнага тыпу СУС 510 А, што вядомы ў многіх народаў свету. Шчаслівы фінал казак абумоўлены не толькі тым, што падчарка выяўляе працавітасць, стараннасць, сціпласць. Яна, паводле задумы аўтара, сапраўды валодае якасцямі, якія ў народнай маралі лічацца вызначальнымі. Аднак нельга не прызнаць слухным думку даследчыкаў пра тое, што ўзнагароджана падчарка яшчэ і праз павагу да продкаў³. Дзяўчына наведвае могілкі і атрымлівае ў складаных сітуацыях дапамогу ад памерлай маці, што сцвярджае неабходнасць ушанавання культуры продкаў. Калі зыходзіць з найдаўнейшых, язычніцкіх звычаяў, то могілкі – гэта месца пахавання праху цела нябожчыцы, попелу. У беларускіх казках пра падчарку попел не толькі “маецца на ўвазе”, але і адкрыта прысутны ў тэксце. Мачаха загадвае сіраціне перабраць мерку маку, змешанага з попелам, аднак Папялушка змагла пераадолець незычлівасць мачахі, попел не становіцца для яе перашкодай.

Цікава, што ў народных павер’ях украінцаў словам *попелюха* пазначаецца ўяўная постаць нячыстай сілы, яна нараджаецца ў попеле, страшыць людзей сярод ночы, з’яўляецца нядобрай прыкметай для

² В. Жайворонок, *Знаки української культури*, Київ 2006, с. 456–457.

³ К. П. Кабашнікаў, *Папялушка*, (у:) *Беларускі фальклор: энцыклапедыя*. У 2 т., рэдкал.: Г. Пашкоў (гал. рэд.) і інш., Мінск 2006, т. 2, с. 293.

таго, хто яе сустрэне, бо можа наклікаць пажар і хваробы⁴. Магчыма, тлумачэнне такога негатыўнага напаўнення вобраза таксама звязана з культуам продкаў, аднак у гэтым выпадку закладзена іншая думка: пакаранне чакае таго, хто не шануе іх памяць. Зрэшты падкрэслім, што *попел*, як сімвал, мае ў гісторыі цывілізацый два супрацьлеглых значэнні.

Існуюць шматлікія доказы сувязей паняцця *попел* з этнакультурным знакам *печ*, і разглядаць яго варта з прыцягненнем закладзеных народамі ў сімвале станоўчых якасцей – утульнасці сялібы, дабрабыту роду. З другога боку, *попел* у многіх народаў сімвалізуе і руйнаванне, гора, сум. Варта прыгадаць абрад пасыпання галавы попелам як выяву пакаяння. Менавіта з гэтым звязаны каталіцкі абрад Папелец, які ў касцёле адбываецца напярэдадні Вялікоднага посту. У “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы” пазначана: *пасыпаць галаву попелам – глыбока смуткаваць, бедаваць з якой-небудзь прычыны*, што па змесце набліжана да “*рваць на сабе валасы*”⁵. У іншым фразеалагічным даведніку падобнае выказванне трактуецца як *напоминание об обязанности, призыв к мести*⁶. Даследчыкі знаходзяць і фальклорныя, і жыццёвыя прыклады рытуальнага дзеяння *пускаць попел на ветру*, што сведчыць пра выкарыстанне попелу як сімвалу абсалютнага знішчэння. У прыватнасці, Кірыла Кажумяка развееў прах злоснага звера, пусцілі па ветру попел спаленага цела Дзмітрыя Самазванца, гетмана Івана Мазепы і інш.⁷

Арыгінальнае спалучэнне супрацьлеглых значэнняў сімвала знаходзім у букавінскай казцы “Папяловы коржык”. Бедны шматдзетны сем’янін папрасіў у багатага суседа мукі як плату за праробленую працу. Сквапны і жорсткі багацей вырашыў насмяцца з бедняка і замест мукі насыпаў у мех попелу. Бядняк пайшоў у свет на заробкі. А той коржык, які спякла яму жонка з пазычанай “мукі”, выявіўся цудадзейным: коржык з попелу быў смачны як мёд, бядняк частаваў ім сустрэчных галодных людзей, аднак коржык не змяншаўся. Праз два гады бядняк вымушаны быў вяртацца дадому, бо спарэхнела адзенне, а коржык усё заставаўся цэлым. Даведаўшыся пра чарадзейныя якасці коржы-

⁴ В. Жайворонок, *Знаки української культури*, с. 470.

⁵ І. Лепешаў, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*. У 2 т., Мінск 1993, т. 2, с. 165.

⁶ Украінска-російскі і російска-украінскі фразеалагічны слоўнік, уклад. І. Олійнік, М. Сидоренко, Київ 1978, с. 366.

⁷ В. Жайворонок, *Знаки української культури*, с. 470.

ка, багацей загадаў і сваёй жонцы спячы калачы з попелу на продаж. *Напекла багачка повненьке корито попелових калачів, накрыла рушником. Багач не втерпів – відламав шматок, аби посмакувати. Але калач до горла не ліз, рот був забитий глиною. Захланний багачисько таки жував і лігав, аби жінка не лаяла, що дурно наробилася. А на ранок віддав Богу душу. І казці кінець*⁸.

Як бачым, канцоўка казкі нешматслоўная. Аднак ідэя твора праступае выразна: бедны чалавек узнагароджаны за працавітасць, спагадлівасць. Багаты пакараны за амаральнасць. З улікам рэтраспекцыі народных уяўленняў можам сцвярджаць, што зроблены ў казцы акцэнт на *попел* таксама вырастаў з культу продкаў. З глыбінь даўніны продкі нібыта “працягвалі сваю руку”: дапамагалі сумленным, каралі нягодных.

Узроўнем гісторыясофскага асэнсавання канцэпту *попел* пазначаны этнакультурны матэрыял палякаў. Найбольшую нагрузку нясе на сабе фальклорны і алітаратураны вобраз гнезненскага князя Попеля. Гісторыя пра Попеля і Пяста ўжо цэлае тысячагоддзе хвалюе розум палякаў, яна ўвасобілася ў фальклоры, знайшла асэнсаванне ў творах класікаў польскай літаратуры. Літаратурная апрацоўка гісторыі Пяста і Попеля месціцца ў першай польскай гістарычнай хроніцы Ананіма Гала⁹. Створана яна была на лацінскай мове, як лічыцца, паміж 1112 і 1115 гадамі. Не абміналі сваёй увагай легенду пра Пяста і Попеля і многія іншыя сярэднявечныя храністы.

Прозвішчы названых польскіх легендарных герояў знакавыя. *Пяст* (параўнай *перст*) выклікае аналогію з паняццем рукатворчасці, што ў далёкай старажытнасці праз умовы жыцця і гаспадарання павінна было сімвалізаваць апрацоўку зямлі. Палянскі мірны земляроб Пяст, паводле легенды, перамог у барацьбе з князем Попелем, што быў ганарлівым, жорсткім, не трымаўся народных звычаяў, не паважаў законаў продкаў. Працягнуў справу бацькі сын Пяста Земявід, у імені якога закладзена знакавае слова *зямля*. Да роду Пястаў належаў польскі кароль Мешка I, на час праўлення якога прыпадае прыняцце палякамі хрысціянства. Такім чынам, нашчадак Пяста вывеў свой народ у кола еўрапейскай цывілізацыі. З імем Пяста палякі звязваюць паняцці нацыянальнага гонару, грамадскага парадку, справядлівасці, закону. Попель жа быў пакараны. Сярод іншых правін, якія можна інкрымінаваць яму, ці не галоўным з’яўляецца тое, што Попель, імкнучыся

⁸ *Казки Буковини*, Ужгород 1973, с. 29–30.

⁹ Аноним Галл, *Хроніка*, Москва 1961, с. 16.

да неабмежаванай улады, знішчаў сваіх родзічаў. Пры гэтым ён хаваў іх целы не па завету продкаў, не спальваў, не ператвараў іх у попел, а скідаў трупы ў воды возера Гопла. Форма пакарання Попеля таксама вырасталала з магічнай рытуальнасці: князя з’елі мышы, што выйшлі з трупаў, якія не былі спаленыя Попелем і якія не былі ім адданыя зямлі. Вобразы мышэй таксама былі ўзяты з глыбокай архаікі. З’яўляючыся хтанічнымі персанажамі, што належалі падзямеллю, міфалагічныя мышы сімвалізавалі душы памерлых. Мы назіраем у гэтым выпадку факт кантамінацыі. У прозвішча Попель закладзена памяць пра культ продкаў, аднак нельга не пагадзіцца, што зрошчаны ў яго значэнні дзве дыяметральна супрацьлеглыя з’явы: вернасць – як ідэя і здрада – як рэальнасць.

Тыпалагічнае супастаўленне беларускіх казак пра Папялушку, букавінскай казкі “Папяловы коржык”, польскай легенды пра Пяста і Попеля дае нам падставы гаварыць пра адзінства маральна-этычнага кодэксу народаў, блізкасць паэтыкі названых народных твораў. Апошнія тэксты аб’ядноўваюць яшчэ і прыёмы мастацкага паралелізму.

Легендарны князь Попель, папярэднік дынастыі Пястаў, фігуруе і ў “Хроніцы Вялікапольскай”, створанай на пачатку XIII стагоддзя польскім дзеячам Вінцэнта Кадлубакам (1150–1223). Яго праца адлюстроўвала “палітычныя, ваенныя і культурныя адносіны паміж польскімі і ўсходнеславянскімі княствамі ў XI – пачатку XIII ст.”¹⁰. Падавалася ў ёй інфармацыя і пра Галічыну, і пра Валынь. Паказальна, што Кадлубак гаворыць пра двух Попеляў, легендарныя падзеі з Гнезна пад пяром храніста пераносяцца ў Крушвіцу.

Ян Длугаш (1415–1480), польскі вучоны, дыпламат, царкоўны дзеяч, аўтар шматтомнай “Хронікі слаўнага Каралеўства Польскага” таксама апісваў падзеі, што мелі непасрэднае дачыненне і да ўкраінцаў, і да беларусаў¹¹. Яго праца, напісаная ў 1455–80 гг., у якой мова вялася пра гісторыю не толькі Польшчы, але шырэй – еўрапейскіх і ўсходнеславянскіх народаў, не магла не карыстацца папулярнасцю. Як пішуць беларускія даследчыкі, шмат увагі Длугаш аддаваў гісторыі ВКЛ, у канцы жыцця вывучыў “рускую” мову, каб чытаць летапісы, у тым ліку беларускія (“Летапісец вялікіх князёў літоўскіх”). У яго “Хроніцы” падрабязна апісана знешнепалітычная

¹⁰ Г. Семянчук, *Вінцэнта Кадлубак*, (у:) Беларуская энцыклапедыя. У 18 т., рэд-кал.: Г. Пашкоў і інш. Мінск 1997, т. 4, с. 188.

¹¹ *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 1–11, Warszawa 1961–85.

гісторыя ВКЛ (*барацьба з татарамі, крыжакамі, Масковіяй, Польшчай*), *шмат месца адведзена ўнутрыпалітычнай сітуацыі*¹². Як сын удзельніка Грунвальдскай бітвы 1410 года, Длугаш гістарычна верна асэнсаваў значэнне перамогі над Тэўтонскім ордэнам. Вучоны-храніст вельмі высока ацаніў час праўлення Вітаўта (?–1430), які ў памяць насельнікаў ВКЛ уваходзіў як захавальнік старажытнага гонару, як сімвал закону і справядлівасці. У сувязі з гэтым набывае асаблівы сэнс пададзены Длугашам новы варыянт легенды пра Пяста і Попеля. Пяст кіраваў сваім народам разумна і справядліва, ён забяспечыў людзям парадак, стаў сімвалам сакральнай сувязі чалавека з роднай зямлёю. Попель у інтэрпрэтацыі Длугаша ажаніўся з нямецкай княжною. І менавіта яна, яе характар і прымхі былі прычынай маральнага падзення Попеля, які не трымаўся правілаў продкаў. З Попелем і Папялідамі Длугаш звязваў нацыянальныя катаклізмы, што абумоўлены былі складанымі адносінамі паміж краінамі-суседзямі. Тут міфалагічная традыцыя спалучаецца з выразнай гістарычнай аналогіяй, сучаснымі для Длугаша падзеямі. Можна лічыць, што на першае месца ў новым варыянце легенды, створаным напрыканцы XV стагоддзя, на падставе нацыянальна-культурнага кода ўзнікае яшчэ і ідэалагічны падтэкст.

Нашу ўвагу ў сувязі з заяўленай праблемай прыцягнула таксама беларуская казка “Кот Максім – сват, зайцы, ваўкі”, якая разглядалася навукоўцамі ў жанравых адносінах як чарадзейная казка. Запісана яна была ў Койданаве на Міншчыне. Варыянты яе сюжэта сустракаюцца ў запісах беларускіх фалькларыстаў П. Шэйна, Е.Раманава, украінскіх П.Чубінскага, І. Рудчанкі. Загаловак раскрывае прыпіску казкі ў геаграфічным ключы да славянскіх зямель: побач з катом у ім пазначаны традыцыйныя для ўсходнеславянскіх лясоў насельнікі – зайцы і ваўкі. Як сказана ў выданні “Беларуская народная творчасць”, *беларускія і ўкраінскія варыянты гэтага сюжэтнага тыпу вельмі набліжаюцца да казак аб жывёлах*¹³. Аднак, на нашу думку, асаблівае напаўненне ідэйнага зместу твора залежыць ад казачнага вобраза – рэальна існаваўшай гістарычнай асобы пана Глінскага.

Разгортванне сюжэту звязвае пана Глінскага з царскім акружэннем. Гэты прыём, тыповы для жанру казак, у пэўнай ступені абумоўлены некаторымі гістарычнымі рэаліямі. Звесткі пра род

¹² Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя. У 2 т., рэдкал.: Г. Пашкоў (гал. рэд.) і інш., Мінск 2005, т. 1, с. 592.

¹³ *Беларуская народная творчасць. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі*, рэд. В. К. Бандарчык, Мінск 1971, с. 482.

Глінскіх можна знайсці ў хроніках Вялікага Княства Літоўскага. Даволі разгорнутую інфармацыю пра радавод князёў Глінскіх падаюць украінскія гісторыкі. Цалкам верагодна, што стрыжнявы казачны матыў вырастаў з акалічнасцей жыццёвага лёсу князя Міхайла Глінскага. Род Глінскіх бярэ пачатак ад хана Залатой Арды Мамаея. Адзін з прадстаўнікоў татарскага роду асеў на ўкраінскіх землях у Глінску, што знаходзіўся на Задняпроўі. Атрымаўшы мястэчка ў спадчыннае валоданне, князі пачалі пісацца як Глінскія. *Міхайлу Глінскаму, татарыну па паходжанні, католіку па веравызнанні, русіну паводле кола сувязей, еўрапейцу па спосабу жыцця і адукацыі, пазнейшая гісторыяграфічная традыцыя прыпісвала ролю апошняга збройнага сімвала ў супрацьстаянні ВКЛ і Масковіі*¹⁴. Аднак на самой справе згаданыя збройныя змаганні на пачатку XVI стагоддзя пераўтварыліся на сямейную акцыю разгалінаванага роду Глінскіх і звязаных з імі баяраў Кіеўшчыны, Мазыршчыны, Тураўшчыны. Улетку 1508 года Міхайла Глінскі пакінуў ВКЛ, эмігрыраваў у Маскву, адначасова з ім выехала яшчэ пяцёра Глінскіх, шасцёра прадстаўнікоў іншых княскіх родаў і васемнаццаць баяраў. Для разумення як лёсу гістарычнай асобы, так і фальклорна-міфалагічнай парадыгмы вобраза казачнага героя варта дадаць, што Міхайла Глінскі, які нарадзіўся каля 1470 года, першую палову свайго жыцця правёў у Заходняй Еўропе, атрымліваючы веды ва ўніверсітэтах Іспаніі, Італіі, Нямеччыны. Некаторы час ён, смелы, ініцыятыўны, быў пры двары аўстрыйскага імператара Максіміліяна I Габсбурга. Аднак вяртанне ў ВКЛ не спрыяла кар’еры маладога князя. Увайшоўшы ў канфлікт з кіруючай элітай краю, ён зарыентаваўся на Маскву. Заручыўшыся ад маскоўскага князя абяцаннем атрымаць пад сваю пратэцыю ўсе тэрыторыі, якія ён здабыў у збройных паходах, Глінскі пад выглядам абароны праваслаўнай веры гатовы быў *аддаць пад руку* вялікага князя маскоўскага Васілія III землі Сівершчыны і Кіеў. Акадэмік М. Грушэўскі ў сваёй капітальнай працы па гісторыі ўкраінскай літаратуры пісаў пра Глінскага і прадстаўнікоў яго пакалення як пра *пагранічных князёў*, якія *звыкла служылі на два бакі*, не зважаючы на мясцовае насельніцтва. Іх дзеянні ставілі народ на мяжы двух сістэм, *раздвоенасць уносілася не толькі ў палітычную арыентацыю людзей, але і ў культурную*¹⁵.

¹⁴ Наталля Яковенко, *Нарыс історыі сярэднявечнай та раннямодэрнай Украіны*, Кіев, 2006, с. 157.

¹⁵ М. Грушевський, *Історія української літаратуры*, 1995, т. 6, с. 333, 359.

Зразумела, казка – найперш прадукт вуснай народнай творчасці. Аднак вучоныя справядліва адзначаюць, што на крышталізацыю вобраза гістарычнага героя ў фальклоры здзяйсняла ўплыў акружэнне знакамітай асобы, адукацыя і вопыт людзей, якія маглі быць знаёмыя з культурай розных народаў. Сярод акружэння Глінскага, безумоўна, былі прадстаўнікі не толькі ўсходніх славян, але і цэнтральных, заходніх рэгіёнаў Еўропы, што не магло не пазначыцца на развіцці казачных сюжэтных матываў пра Глінскага-Папялінскага.

З сусветных літаратурных апрацовак сюжэтаў, аналагічных казцы “Кот Максім”, ці не найбольшую вядомасць атрымаў знакаміты “Кот у ботах” Шарля Перо. Аднак у французскага казачніка новы варыянт казкі пра прыгоды ката – “Le Chat botte” – узнік у 1697 г., на некалькі стагоддзяў пазней тых акалічнасцей, якія характарызуюць гістарычныя падзеі, звязаныя з героем беларускай казкі – рэальнай асобай. Важна падкрэсліць, што міфапаэтычная традыцыя ў жанры казкі, якая выявілася і ва ўкраінскім, і беларускім варыянтах, выкарыстоўвае знаковы момант у характарыстыцы пана, якому служыць кот Максім. Гаспадар ката фігуруе ў казцы як *Глінскі-Папялінскі*: выкарыстоўваецца мянушка, прыдамак да прозвішча пана. З сюжэта вядома, што хата Марціна Глінскага-Папялінскага *абярнулася і згніла, засталася адна печ*, гаспадар жыў у печы, *попел перасытаў*¹⁶. Як ужо адзначалася, у народнай культуры пасля *хаты* менавіта *печ* з’яўляецца галоўным сакральным сімвалам. Такім чынам, мянушку *Папялінскі* можна разглядаць як знак жыццяздольнасці. Яна ўводзіць сюжэт украінскай і беларускай казак у шэраг тыпалагічна падобных гісторый пра Папялушку і да яе падобных. Можна прыгадаць тут варыянты запісаў рускага даследчыка А. Афанасьева пра Івана Папялова, які дванаццаць гадоў ляжаў у попеле, а потым, скінуўшы з сябе дванаццаць пудоў попелу, пераўтварыўся ў ката¹⁷. Існуе падобны вобраз *Попелюха* і ва ўкраінскіх казках: герой у дзяцінстве *сядзеў у попеле*, гэта прыдало яму сілы, пазней яму шанцуе і ён становіцца царом¹⁸.

Лёс рэальнага Міхайла Глінскага раскрываюць многія гістарычныя дакументы. Бунтар не знайшоў паразумення з маскоўскім кіраўніком і вырашыў вярнуцца ў ВКЛ, аднак яго намеры былі раскрытыя. Маскоўскія баяры арыштавалі Глінскага і кінулі ў турму,

¹⁶ *Беларуская народная творчасць. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі*, рэд. В. К. Бандарчык, с. 305.

¹⁷ *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*, Москва 1985.

¹⁸ *Казки Буковини*, с. 470.

дзе ён знаходзіўся больш дзесяці гадоў. Пазіцыі князя ўзмацніліся, калі яго пляменніца стала жонкай Васілія Ш. Менавіта ў шлюбе Васілія Ш з Аленай Васільеўнай Глінскай нарадзілася дзіця, якому суджана было ўвайсці ў гісторыю пад імем Івана Грознага. Пасля смерці Васілія Ш Глінскі некаторы час з'яўляўся рэгентам пры пляменніцы, аднак скончыў сваё жыццё ў турме: яго звінавацілі ў памкненнях да ўзурпацыі ўлады. Абарвалася жыццё Міхайла Глінскага ў 1534 годзе.

Вяртаючыся да казкі “Кот Максім”, заўважым, што падобную сюжэтную аснову змяшчае беларуская казка “Кот і дурань”. Праўда, прозвішча Глінскі ў ёй не пазначана: кот раіць свайму падапечнаму дурню называцца панам *Папялінскім*, а гэта ізноў адсылае нас да героя папярэдняй казкі. Відавочна, пан Папялінскі быў даволі вядомы ў краі і кот нібыта імкнуўся гэтым прыёмам узняць аўтарытэт жанаіха-дурня. Зрэшты, у абодвух казак падобная і канцоўка: галоўныя героі перамагаюць Змея і пасяляюцца ў яго палацы, *дзе золата са стрэх капала*. Асобнай увагі заслугоўваюць апошнія радкі казкі “Кот і дурань”: *Так і стаў дурань панаваць у Змеевым двары. Яно праўда, што разумнейшым ён не зрабіўся...*¹⁹ (выдзелена намі – аўтары). Гэты каментар казачніка-апаведальніка, які ўспрымаецца як своеасаблівая маральная сентэнцыя, па сутнасці, падказвае нам, што казачныя прыгоды, якія на першы погляд могуць інтэрпрэтавацца, як доказы перамогі героя Глінскага-Папялінскага, на самой справе пададзены ў іранічным ключы...

Сюжэты названых казак ілюструюць розныя палажэнні пра фальклорныя міграцыйныя працэсы. Міжнацыянальныя сувязі, якія ў іх прачытваюцца, могуць быць вынікам непасрэдных дачыненняў стваральнікаў вуснага эпасу і прадстаўнікоў культурнай эліты, з'яўляюцца фактам перадачы, запазычання гістарычнага вопыту, бясконцых кантактаў паміж народамі ў часе і прасторы. У разгледжаных тэкстах, блізкіх па тэматыцы і сістэме вобразаў на побытавым узроўні, маюць месца асобныя праявы тыпалагічных супадзенняў і непасрэдных запазычанняў звароту да сакралізаваных матываў. Часам новы твор не змяшчае дастаткова разгорнутай трансфармацыі папярэдняй з'явы, аднак у выніку пэўных гісторыка-культурных аналогій сувязі могуць аб'ектыўна прачытвацца.

¹⁹ *Беларуская народная творчасць. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі*, рэд. В. К. Бандарчык, с. 312.

Гістарычныя абставіны падказваюць пісьменнікам новае працэтанне міфалагічных, фальклорных вобразаў. Этнакультурны канцэпт *попел* на пачатку XX стагоддзя – як неабходнасць гістарычнай памяці – быў занатаваны і патлумачаны І. Франко ў яго шматтомным зборы “Галицько-руські народні приповідки”. Метафарычнасць прыказкі відавочная: *відсував ся від попелу, та на жарке вугле сів*²⁰. Знакамітыя польскія пісьменнікі неаднойчы звярталіся да вобразу Попеля. Дыяпазон мастацкага асэнсавання легенды пра заснавальнікаў Польшчы шырокі. Тут і сатырычная афарбоўка, якую дазволіў сабе ў творы “Мышаіда” (“*Myszeidos pieśni X*”, 1775) выдатны сатырык і байкапісец І. Красіцкі. І патрыятычны пафас, з якім прамаўляў да сучаснікаў у рамане “Даўня казка” (“*Stara baśń*, 1876) выхаваны на этнакультуры ўкраінска-беларуска-польскага памежжа Ю. І. Крашэўскі. Паказальна, што легенду пра Пяста і Попеля Ю. І. Крашэўскі трактуе як такую, што мае адносіны не толькі да палякаў, але і да гісторыі ўсіх народаў, якія ў даўніну пазначаліся этнонімам *паляне*. Зрэшты, канец XX стагоддзя, час глабалізацыі, пагрозы знікнення ці нівеляцыі нацыянальных адметнасцей, міжволі спрыяе ўваскрашэнню многіх напauзабытых міфаў. Зноў ажывае легенда пра Пяста і Попеля. Да яе звяртаецца сусветна вядомы польскі кінарэжысёр Ежы Гофман, які стварае на падставе твора Ю. І. Крашэўскага кінастужку “Даўня казка”. У фільме гучыць і патрыятычная тэма, і тэма неабходнасці захавання добрых узаемадачынненняў паміж народамі-суседзямі.

Апошнім часам пытанні нацыянальнай ідэнтычнасці славян усё часцей разглядаюцца пры шырокім міждысцыплінарным падыходзе, што прадугледжвае найперш такія блокі даследчыцкіх накірункаў, як этналагічны, моўна-культурны, геаграфічны, гістарычны, літаратуразнаўчы. Навукоўцы шырока цікавяцца так званай *катэгорыяй памежжа*, пры гэтым асабліва ўвага звяртаецца на шматлікія славянскія кантэксты²¹. Вывучэнне лакальнай нацыянальнай з’явы з улікам асаблівасцей культурнага памежжа на міжрэгіянальных і міждысцыплінарных узроўнях – справа сапраўды шматабяцальная і перспектыўная.

²⁰ *Галицько-руські народні приповідки*: Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. У 3-х т., Львів 2006, т. 2, с. 765.

²¹ *Слов’янські обрії*: Зб. наукових праць. Вип. 2 / НАН України: Міжнародний з’їзд славистів (Охрид, республіка Македонія), Київ 2008.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono ewolucję funkcjonowania białoruskich, ukraińskich i polskich pojęć *popiel*, *papietuszka*, *papialidi*. Zwrócono uwagę na ambiwalentny charakter pojęcia *popyel* w badanych językach oraz na połączenie znaczeń przeciwnych symbolu. Porównanie typologiczne tekstów daje podstawę do twierdzenia, że kodeks moralno-etyczny narodów słowiańskich ma jednolity charakter.

Słowa kluczowe: folklor, pogranicze kultur, pojęcia etnokulturowe, wiara, tradycja, moralność, jedność typologiczna, podejście interdyscyplinarne.

SUMMARY

This article aims to present the evolution of Belarusian, Ukrainian and Polish ethnocultural concepts *popyel*, *papyalooshka*, *papyalidi*. The author's attention is directed to the ambivalent character of the concept *popyel* in the analyzed languages and the combination of the opposite meanings of the symbol. The results of the typological and contrastive analysis of the texts show that moral-ethic code of Slavic nations is of uniform character.

Key words: folklore, border of cultures, ethno-cultural concepts, faith, tradition, ethics, typological unity, interdisciplinary approach.